

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

**ОСОБОВА СПРАВА ЗАВІДУВАЧА КАФЕДРИ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ
ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ
В.Д. ОТАМАНОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

У січні 2010 р. в часопису «Український тиждень» з'явилась стаття відомого історика Ярослава Тимченка «Життя після Крут: Як склалася доля учасників крутянського бою»¹. У ній йдеться про те, що в бій під Крутами вступило 420 українських юнкерів, студентів і гімназистів, з них, крім полонених і замордованих на полі бою, загинуло 10–12 осіб. Доля решти склалась по-різному — одні змирились з радянським режимом, інші продовжили боротьбу, в тому числі збройну, за волю та незалежність України (приблизно 150 з них в ній загинуло). Останні з учасників цієї вікопомної події померли у 1970–1980-х роках. Їхні могили розкидані від Києва до Нью-Йорка, одна з них — Валентина Отамановського — знаходиться в Харкові.

Один із засновників Української Центральної Ради, відомий політичний і громадський діяч, знаний вчений, дослідник широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру — краєзнавець, спеціаліст з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історик науки, бібліограф, видавець, перекладач і знавець багатьох мов, педагог, організатор науки, просвітянин та освітянин, доктор історичних наук, професор Валентин Дмитрович Отамановський останні роки свого життя провів у Харкові. 1958 р. він за конкурсом був обраний завідувачем кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту, полишив роботу в Саратовському медінституті і перебрався до Харкова. В Харківському державному медичному інституті з притаманними йому енергією і професіоналізмом підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу кафедри. На посаді завідувача кафедри працював до своєї смерті, що раптово наступила від інфаркту міокарда 10 березня 1964 р. Похований на міському кладовищі².

Такий собі добропорядний кінець життя поважного професора. Колеги по роботі навіть не знали, якою він був насправді масштабною і трагічною постаттю. Як свідчать бесіди із співробітниками Валентина Дмитровича по інституту, зокрема з досить відповідальними посадовими особами (такими, як секретар парткому початку 1960-х років і перший проректор вишу), вони

не здогадувалися про бурхливу революційну молодість В.Д. Отамановського, його роль в історії української науки 1920-х років, репресії та поневіряння, які він пережив. Чому?

У відповідь спробуємо піддати джерелознавчому аналізу особову справу В.Д. Отамановського під назвою «Харьковский государственный медицинский институт Министерства здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах»³, яка зберігається в архіві Харківського національного медичного університету. Це джерело досі не введено до наукового обігу.

Так, перші наукові розвідки оглядового характеру про життя, громадську, науково-організаційну та науково-дослідну діяльність В.Д. Отамановського початку 1990-х років ґрунтувались переважно на щойно тоді розсекречених матеріалах колишнього Архіву КДБ Української РСР. Йдеться про кримінально-слідчі справи по процесу СБУ (Спілки визволення України), що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України⁴. В літературі вже достатньо розлого, системно і комплексно проаналізовано ці матеріали, зокрема й авторами даної публікації⁵. Частина слідчої справи — «Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського», «Моє каяття» — опубліковані в збірнику «Подільська старовина», підготовленому Вінницьким краєзнавчим музеєм на пошану В.Д. Отамановського⁶. На значно ширшій джерельній базі В. Верстюком і Т. Осташко складено змістовну біографічну довідку для біографічного довідника «Діячі Центральної Ради»⁷. У дисертаційному дослідженні З. Савчук «В.Д. Отамановський (1893–1964) — вчений, педагог, організатор науки» використано значний за обсягом масив архівних документів з архівів Києва, Вінниці, Санкт-Петербурга і Москви. Так, у фондах Державного архіву м. Києва, Наукового архіву Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Архіву Президії НАН України, Слов'янського відділу Бібліотеки Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі, Державного архіву Вінницької області, Вінницького краєзнавчого музею дисертантка виявила чимало документів особистого походження — листи, посвідчення, грамоти, нагороди, фотографії⁸. Однак, по-перше, поза увагою дослідниці залишилися архівні матеріали установ інших міст, куди доля заносила В.Д. Отамановського — Краснодар, Казані, Ташкента, Сімферополя, Саратова, Харкова тощо. По-друге, автор не надала належної уваги порівнянню автобіографій та особових листків з обліку кадрів, написаних В.Д. Отамановським у різні роки і для різних установ. Йдеться про слідчі справи, свідчення під час допитів, особові справи в місцях навчання, роботи, захисту дисертацій.

Скажімо, 1945 р. він здав екстерном іспити в Краснодарському педагогічному інституті для отримання диплома історика (без цього не можна було захистити дисертацію), у 1946 р. захистив кандидатську дисертацію «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV–XVIII ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII–XVIII ст. і процесу утворення станів. Історико-юридичне дослідження» в Московському державному університеті, 1956 р. у Ленінградському університеті ним було захищено дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук за темою «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII — до кінця XVIII ст. Проблема виникнення та розвитку українського міста».

До речі, за об'єктом, предметом і характером дослідження ці праці скоріше історико-юридичного змісту. Очевидно, це є закономірним наслідком ґрунтовної юридичної освіти науковця в Київському і Віденському університетах, підготовки дисертації на ступінь доктора права з історії магдебурзького права на Поділлі в XIV–XVIII ст. для захисту у Віденському університеті, а також — «Вінницька міщанська громада від XV — до кінця XVIII ст.: Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-господарського розвитку території та міста» — для захисту в 1920-х роках в УСРР на ступінь доктора історії матеріальної культури. Тому слід вважати Валентина Дмитровича в першу чергу дослідником історії держави і права України, на чому цілком доречно акцентується увага в бібліографічному довіднику «Українські історики XX століття»⁹. Про це ж свідчать сучасники В. Отамановського.

Л. Окиншевич у мемуарах пише про підготовлений ученим огляд документів Вінницького магістрату для 7-го тому праць «Комісії для виучування історії західноруського та українського права» ВУАН, наклад якого було знищено 1930 р. під час процесу СБУ¹⁰. Н. Полонська-Василенко, добре обізнана у діяльності ВУАН завдяки роботі в академії та широкому колу знайомств в академічному середовищі, вважає Валентина Дмитровича правником, оскільки він співпрацював з Комісією вивчення українського права (в даному випадку вона помилилась з назвою комісії¹¹) ВУАН¹². За його участі в цій Комісії було підготовлено «двохтомне видання актів Магдебурзького права на Україні»¹³, знищене в 1930-і роки. Саме про науково-дослідну співпрацю Валентина Дмитровича з цією єдиною на той час академічною установою з історії держави і права України, а не, скажімо, культурно-просвітницьку чи науково-організаційну, свідчать і відповідні офіційні документи ВУАН — «Звідомлення» за 1923–1927 роки, «Звідомлення III Соціально-економічного відділу ВУАН за 1928 рік», звіти самої Комісії тощо¹⁴. Значна частина матеріалів про організацію наукової діяль-

ності Комісії та її позаштатних співробітників (а саме такий статус мав В.Д. Отамановський) вміщено в солідних археографічних публікаціях «Історії Академії наук України»¹⁵.

Принагідно зазначимо, що цей масив джерел практично не використаний дослідниками спадщини вченого. Між тим, враховуючи реалії тодішнього академічного життя, вони дозволяють відновити не лише коло науково-дослідних та науково-організаційних, але й громадсько-політичних та особистих уподобань Валентина Дмитровича, визначити його роль в науковому і культурному житті, зрозуміти характер його стосунків з академіком Сергієм Єфремовим, який у своїх «Щоденниках» згадує про досить інтенсивне листування¹⁶. Це дозволить зрозуміти і причини притягнення В.Д. Отамановського до справи СБУ, яку «партію» мав виконувати вчений у ційвиставі і наскільки він дотримався запропонованої йому «партитури».

Так, доповідна записка, адресована В.А. Балицькому, «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СБУ» дозволяє вести мову про провідну роль Валентина Дмитровича, скоріше за все роль лідера, принаймні ідейного, в колі української та опозиційної до влади інтелігенції. Але до складу провідних акторів з периферії він не попав¹⁷. Ця записка дає можливість встановити коло знайомих науковця і уявити роль В.Д. Отамановського в антирадянському українському русі Поділля 1920-х років. Так, ДПУ до «групи правої української націоналістичної інтелігенції, очолюваної В. Атамановським», зарахувала його брата Михайла та педагогів Михайла Тимошенка, Віталія Філіповського, Добрагая, Троцюка, Шпаковського, Слотвинського, Назімова, Смеречинського і кооператора Перетятко¹⁸. Очевидно, є сенс дослідити їх долі в контексті біографії В.Д. Отамановського. Принаймні, відповідний досвід і потенціал, тверді ідейні переконання, належні знайомства у Валентина Дмитровича були.

Так, у березні 1917 р. він був ідейним провідником «Братства самостійників», організатором Української Центральної Ради та товариства «Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка», ініціатором формування збройних сил українства, рішучим прихильником самостійності України¹⁹. 1920 р. В.Д. Отамановський, за спогадами племінниці С. Єфремова Н. Павлушкової, входив до проводу підпільної організації «Братство української державності» разом з М. Міхновським, С. Єфремовим та П. Близнюком²⁰ — принциповими та дієвими противниками радянської влади. Наприклад, Петро Степанович Близнюк, який був у 1920-і роки активним діячем УАПЦ і членом Київського комітету антибільшовицького повстання, засуджений теж по справі СБУ²¹.

Зі студентських років В.Д. Отамановський брав участь в українському культурному і громадсько-політичному житті, мав відповідних знайомих, значна частина яких стала жертвами сталінських репресій. Так, він разом з майбутніми письменником Д. Борзяком та істориком-марксистом О. Гермайзе (арештованими також по справі СБУ) працював у Київській студентській громаді²². Осипу Гермайзе, співробітникові наукових установ М. Грушевського й одного з фундаторів марксистської наукової школи в українській історіографії 1920-х років, в справі СБУ належала одна з ключових «ролей»²³. Переконання та коло знайомств В.Д. Отамановського допоможуть з'ясувати діяльність нелегальної політичної організації «Братство самостійників», яку він очолював²⁴, і Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, а також видавництва «Вернигора». У своїх свідченнях по справі СБУ Валентин Дмитрович згадує лише про це²⁵. Але враховуючи погляди і вдачу В.Д. Отамановського можна поглибити аналіз його дій під час виступу полуботківців, агонії УЦР і приходу до влади П. Скоропадського²⁶. Інакше кажучи, ДПУ мало «вагомні підстави» притягнути В.Д. Отамановського до відповідальності. Висвітлити ці «підстави» мають сучасні дослідники, що дозволить не лише збагатити наші знання про Валентина Дмитровича, але й краще зрозуміти соціально-політичну історію України 1920-х років.

Недоречним є уявлення про В.Д. Отамановського у двобої з владою як про такого собі *Agnus dei qui tollis peccata mundi* (агнець божий, який спокутує гріхи людства). Аналіз свідчень Валентина Дмитровича переконує в його умінні чинити опір — достатньо порівняти опубліковані «Автобіографію ув'язненого Валентина Отамановського» від 29.08.1929 р. і «Мое каяття» від 10.01.1930 р. Після 4,5 місяців ув'язнення він визнав певні очевидні речі (скажімо, участь в бою під Крутами), додав деякі другорядні деталі особистого життя, назвав низку прізвищ радянських чиновників, з якими спілкувався в науково-організаційних справах, акцентував увагу на тих напрямках своєї праці, які узгоджувались з офіційною політикою. Він намагався змалювати брата вірним виконавцем настанов директивних органів і взяти на себе провину щодо бойкоту безглузвих і провокаційних дій влади щодо «українізації». Обережно називав прізвища, згадуючи лише тих, хто перебував за кордоном або вже був засуджений. Фактично, він виправдовував і головного фігуранта справи — академіка С. Єфремова: спілкувався з ним лише як з віце-президентом ВУАН, «погодився стати представником СБУ у Вінниці» (цього не можна було заперечувати), але саботував діяльність осередку через завантаженість працею і т.п.²⁷ Отже, реальних дій не було, нікого з вінничан до організації він не залучив і справа далі балачок не пішла. Порівняно з іншими «керівниками осередків СБУ на

місцях» діяльність В.Д. Отамановського виглядала непоказовою. Як досвідчений конспіратор Валентин Дмитрович твердив про свою роботу на користь влади, доцільність існування Кабінету вивчення Поділля ВУАН (очевидно, йшлося як про збереження цього дітища вченого, так і забезпечення його співробітників від репресій), посилаючись на покійного на той момент президента ВУАН Д.К. Заболотного — він помер між написанням «Автобіографії» і «Каяттям». Останній, як відомо, не користувався авторитетом серед гуманітаріїв, займав лояльну до влади позицію і не міг мати «величезний вплив на припинення вагань» В.Д. Отамановського щодо СВУ. Але Д.К. Заболотний дійсно любив і відвідував с. Чоботарку на Вінниччині, де народився, зустрічався з В.Д. Отамановським («ми розмовляли з ним інколи до 1 год. ночі», — «кався» Валентин Дмитрович²⁸). І тому заперечити зміст розмов слідство не могло. Таким чином, В.Д. Отамановський заради спасіння себе, друзів, спільної справи подавав «в пакеті» такі свідчення, які містили під оболонкою достовірної інформації фантазії.

Щодо виявленої нами особової справи В.Д. Отамановського, то немає сумнівів в оригінальності джерела, жодних підстав підозрювати текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відкладалися у відділі кадрів, а потім архіві солідної науково-педагогічної установи — Харківського медичного інституту, де постійно перебували під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в підробці документів. Отже, час, місце і умови виникнення джерела визначаються однозначно. Штampi і печатки установ підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться в справі, не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личный листок по учету кадров» В.Д. Отамановський особисто вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!)²⁹. Це підтверджують свідчення (зокрема про лінгвістичну підготовку В.Д. Отамановського) дійсного члена АМН СРСР професора В. Терновського та доктора філологічних наук професора О. Лук'яненка, що містяться в справі. Вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць відповідним чином підтверджена підписом посадової особи і печаткою³⁰. Ще одним прикладом достовірності є наведений вченим факт спроби незаконного затримання його в Саратовському медичному інституті після обрання на посаду завідувача кафедри в Харківському державному медичному інституті. Цей факт засвідчують листи Саратовського обласного

прокурора, обкому профспілки медичних працівників і копія рапорту самого В.Д. Отамановського на ім'я ректора Саратовського медичного інституту³¹. Вказані відомості про освіту, наукові ступені та звання підтверджені нотаріально завіреними копіями документів.

Але, в той же час, низка фактів біографії В.Д. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема, він власноруч пише про те, що у 1920–1930-х роках працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що протягом 1929–1931 рр. він був ув'язнений по справі СВУ, про що сам писав в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моему каятті»³².

Деякі факти зі своєї біографії (і найяскравіші) В.Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р., ані слова про «Братство самостійників», Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні — теж мовчання³³. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався. А судимість по справі СВУ, яку він не зазначив, була знята посмертно лише 1989 р.³⁴

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що у джерелі поруч з безперечно доведеними фактами, містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних, викладених В.Д. Отамановським особисто в «Личном листке по учету кадров» і автобіографії за період з 1917 до, принаймні, 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді у 1917–1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі СВУ та ін.) у цих документах відсутні. Таким чином, Особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В.Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу подібні приховування відомостей про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялись КДБ і приховати участь у «контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо.

З іншого боку, в літературі нерідко перебільшується якість роботи радянських каральних органів. У нашій практиці з дослідження долі деяких

репресованих науковців траплялося чимало випадків, що свідчили про непрофесіоналізм у роботі чекістів. Так, у слідчій справі КДБ 1958 р. з перевірки справи щодо засудження відомого українського історика та архівіста В.О. Романовського міститься запит слідчого до міліції з вимогою «встановити місце проживання Н.Д. Полонської-Василенко», хоча вона вже як 13 років на той час перебувала за кордоном і активно співробітничала в антирадянській емігрантській пресі³⁵. Декому з науковців вдалося у той чи інший спосіб уникнути арештів — Л. Окиншевичу, Н. Полонській-Василенко тощо.

По-друге, чимало осіб за радянської влади систематично «корегували» матеріали особових справ — «забували» написати те, що могло їх скомпрометувати (походження, дати, місця, арешти з політичних причин), щось фантазували — про пролетарське коріння, участь у більшовицькій боротьбі тощо. Не виключено, що це робилося за усною домовленістю з «куратором» установи — дружні стосунки, небажання мати конфлікти чи псувати звітність. Проте з В.Д. Отамановським останній варіант, очевидно, маловірогідний, адже радянські спецслужби ретельно відслідковували долю своїх головних «фігурантів» і часто закривали відповідні справи через кілька років після смерті особи.

В літературі є чимало свідчень, чим закінчувались арешти для українських вчених. Скажімо, академік Михайло Слабченко, вперше заарештований також по справі СБУ, прожив ще 12 років (нові арешти, поневіряння), але вже ніколи не повернувся до науково-педагогічної праці і помер у злиднях. Кость Копержинський, подолянин і співробітник М. Грушевського, після арешту зміг знову стати до науково-педагогічної праці в Росії, практично більш не повертаючись до української історії. Аналогічна доля спіткала вже згаданого В.О. Романовського, який працював у Ставрополі і знайшов розраду в дослідженнях історії цього краю. Талановитий харківський історик М.В. Горбань, учень академіка Д.І. Багалія, вперше був заарештований у 1931 р. по справі «Українського національного центру» і дав необхідні ДПУ свідчення. Далі його доля нагадує життєвий шлях В.Д. Отамановського — арешти, звільнення, переїзди, захист у 1946 р. кандидатської дисертації і отримання звання доцента, нові нагінки, реабілітація 1960 р. і викладання латини (sic!) у навчальних закладах Ташкента і Омська. Очевидно, що гімназійна дореволюційна освіта (М.В. Горбань теж закінчив гімназію) давала достатньо знань для викладання у радянських вузах. Залишив пристойну, як на умови життя вченого, спадщину — 300 опублікованих праць.

Показовою в цьому плані є доля визначного українського історика Олександра Оглоблина — під час ув'язнення він дав необхідні свідчення,

вижив, але став заручником сталінської системи. Йому судилося емігрувати до США. Та про факт ув'язнення і його наслідки ані сам вчений, ані його однодумці не згадували і, як стверджує дослідник життя і творчості вченого І. Верба, «факт ув'язнення історика на зламі 1930–1931 років є чи не найбільшою таємницею в його біографії»³⁶.

Очевидно, що до цієї досить делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянського часу і того соціального простору, яким була українська наука і в широкому сенсі українське культурне і громадське життя 1920–1930-х років. Проте й обминати цих питань не слід, бо в іншому випадку спотворюється реальна історія науки, культури і суспільства Радянської України в цілому, стає неможливим зрозуміти долю науковців тогочасних і сучасних, захисників і противників радянських часів взагалі й сталінізму зокрема, врешті-решт втрачається сенс науки як суспільного інституту, в основі якого мають бути морально-етичні засади³⁷. Без дослідження питань взаємодії українських гуманітаріїв з тоталітарним більшовицьким режимом, якщо використовувати латину, вислів «*Historia magistra vitae*» перетвориться на «*Lapsus memoriae*».

Дозволимо припустити, що між В.Д. Отамановським і «компетентними» органами існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень поки ми не знаходимо. Розгадати цю загадку життя визначного українського революціонера і науковця, відтворити повноцінну і реальну біографію В.Д. Отамановського допоможе прискіплива робота в архівах (колишнього КДБ, передусім), комплексне вивчення всіх опублікованих матеріалів про життя і громадську діяльність Валентина Дмитровича, його творчої спадщини. Слід простежити долю його родини, знайомих і товаришів, історію тих структур (наукових, політичних, підпільних, громадських тощо), в яких він працював чи співробітничав. Чимало відкриттів чекає уважного дослідника при з'ясуванні особливостей (психологічних, емоційних, моральних) вдачі вченого, що дозволить пояснити мотивацію його вчинків. Отже, дослідження долі В.Д. Отамановського, його інтелектуальної та громадської біографії не завершене, а майбутнім дослідникам варто замислитись над сенсом латинського вислову: «*Calamitas virtutis occasio*» — лихоліття випробовують мужність.

¹ Тимченко Я. Життя після Крут: Як склалася доля учасників крутянського бою // Український тиждень. — 2010, 29.01. — 4.02.2010. — № 4 (117). — С. 52–54.

² Архів Харківського національного медичного університету (далі — АХНМУ). — Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения

УСССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. — Спр. 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах. — Арк. 1–47; Вчені університету / За ред. А.Я. Циганенка. — Х., 2002. — С. 190; Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005] / За ред. А.Я. Циганенка. — Х., 2005. — С. 193.

³ АХНМУ. — Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. — Спр. 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах. — 47 арк.

⁴ *Ком С.І.* Честі своєї не зрадив (В.Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.–Хмельницький, 1991. — С. 141–142.

⁵ *Водотика С.Г.* Справа СБУ: гортаючи сторінки допитів академіка Михайла Слабченка // Південний архів. — Херсон, 1995. — Вип. 5. — С. 6–19.

⁶ Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Під. ред. В.А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 13–20; *Отамановський В.Д.* Моє каяття // Там само. — С. 20–29.

⁷ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 2007. — С. 141–143.

⁸ *Савчук З.С.* В.Д. Отамановський (1893–1964) — вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. — К., 2006. — С. 9.

⁹ *Малюта О.* Отамановський Валентин Дмитрович // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». — К., 2006. — Вип. 2. — Ч. 3. — С. 165.

¹⁰ *Окиншиевич Л.* Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 42–43. (Мемуарна бібліотека НТШ. — № 2).

¹¹ *Савенок Л.А.* Становление системы научно-исследовательских учреждений в области общественных наук в Украинской ССР (1917–1927 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — К., 1990. — С. 268.

¹² *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія Наук (Нарис історії). — К., 1993. — С. 193.

¹³ Там само. — С. 89.

¹⁴ Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1924–1927 роки. — К., 1924–1928; *Окиншиевич Л.* Десять років праці Комісії для виучування західно руського та українського права (1919–1929) // ВУАН. Праці Комісії для виучування західно руського та українського права. — К., 1929. — С. XI–XXX.

¹⁵ Історія Національної Академії Наук України: 1924–1928: Документи і матеріали. — К., 1998. — 763 с.

¹⁶ *Єфремов С.О.* Щоденники: 1923–1929. — К., 1997. — С. 377, 381, 391, 533, 543, 579.

¹⁷ Доповідна записка Голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ». 1 грудня 1929 // Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документ. Видання. — К., 1995. — С. 211.

- ¹⁸ Там само. — С. 174–175.
- ¹⁹ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. пр. — С. 142.
- ²⁰ Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — К., 2006. — С. 279.
- ²¹ Близнюк Петро // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Львів, 1993. — Т. I. — С. 140.
- ²² Дмитро Борзяк // Сайт Українське життя в Севастополі [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/tvshan/martyrolog-b.htm> (20.04.2010). — Назва з екрану.
- ²³ Водотика С., Кондрашов В. Осип Гермайзе // Український історичний журнал. — 1992. — № 12. — С. 80–91.
- ²⁴ Геращенко Т.С. Виступ «Самостійників» [Електронний ресурс] — Режим доступу: [http://vpered.wordpress.com/2010\(02\)18](http://vpered.wordpress.com/2010(02)18). — Назва з екрану.
- ²⁵ Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського...; *Отамановський В.Д.* Вказ. пр.
- ²⁶ Турченко Ф.Г. Вказ. пр. — С. 238.
- ²⁷ *Отамановський В.Д.* Вказ. пр. — С. 26–27.
- ²⁸ Там само. — С. 28.
- ²⁹ АХНМУ. — Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. — Спр. 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах. — Арк. 2.
- ³⁰ Там само. — Арк. 3–4.
- ³¹ Там само. — Арк. 1, 19.
- ³² Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського...; *Отамановський В.Д.* Вказ. пр.; Верстюк В., Осташко Т. Вказ. пр. — С. 142; Савчук З.С. Вказ. пр. — С. 9.
- ³³ Верстюк В., Осташко Т. Вказ. пр. — С. 142; Савчук З.С. Вказ. пр. — С. 9.
- ³⁴ Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна. — 1989. — 12, 13, 16, 26, 27 вересня.
- ³⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Обліково-архівний відділ. — Спр. 66855 ФП. — Т. 2. Матеріали перевірки к делу по обвинению Романовского В.А. Февраль–сентябрь 1958 г. — Арк. 39.
- ³⁶ Верба І. Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 190.
- ³⁷ Водотика С.Г. Персоналії вимір української історіографії 1920-х років: підсумки та перспективи досліджень // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 3. — С. 330–332.